

# Dozwolone warunkowo, wybrane procedury zootekniczne, postrzegane jako powodujące zaburzenia dobrostanu drobiu

Hanna Spasowska<sup>1</sup>, Justyna Batkowska<sup>2</sup>,  
Alina Czucka<sup>2</sup>, Ahmed Awad Talb Altalb<sup>3</sup>

<sup>1</sup>Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej,  
Katedra Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji

<sup>2</sup>Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie,  
Instytut Biologicznych Podstaw Produkcji Zwierzęcej

<sup>3</sup>University of Mosul, Iraq,  
Faculty of Agriculture and Forestry,  
Department of Agricultural Extension and Technologies  
Transfer

## Dobrostan zwierząt

Ostatnie lata przyniosły zdecydowany wzrost zainteresowania problematyką dobrostanu zwierząt, a upowszechnianie rezultatów prowadzonych badań prowadzi nie tylko do dalszych prac nad tym zagadnieniem [37], ale także do praktycznego wdrażania potwierdzonych naukowo rozwiązań.

Pojęcie dobrostanu zwierząt nie zostało zdefiniowane w żadnym obowiązującym w Polsce akcie normatywnym, a mimo to termin pozostaje w powszechnym użyciu. Stosuje go zarówno prawodawca unijny, organy państw członkowskich UE, jak i przedstawiciele nauki. Termin do jednoznacznego zdefiniowania jest trudny, pozostaje w związku z determinantami biologicznymi, takimi jak stres, adaptacja, kondycja, homeostaza czy wzbogacone i zubożone środowisko życia; dotyczy organizmu jako całości i obejmuje wszystkie jego funkcje, od reakcji psychicznych (emocje, odczucia) do zjawisk zachodzących na poziomie komórkowym. Interakcje między różnymi poziomami dobrostanu a równowagą biologiczną organizmu dotyczą całego okresu życia i podlegają wpływom środowiska zewnętrznego i wewnętrznego [12, 23, 32]. Pojęcie dobrostanu zwierząt obejmuje trzy elementy: naturalne biologiczne funkcjonowanie zwierzęcia, jego stan emocjonalny i zdolność do wyrażania typowych dla gatunku zachowań [26].

Podstawowe założenia dobrostanu zwierząt postulował już w 1965 r. prof. R. Brambell [5], a w 1979 r.

zostały włączone do Kodeksu dobrostanu zwierząt gospodarskich przez Radę Dobrostanu Zwierząt Gospodarskich (FAWC – ang. *Farm Animal Welfare Committee*) [30]. W 1992 r. Rada opublikowała listę tzw. 5 wolności, cechujących dobrostan zwierząt: wolność od głodu i pragnienia, wolność od dyskomfortu, wolność od bólu, urazów i chorób, wolność od strachu i stresu, wolność w wyrażaniu normalnego zachowania. Podano także zasady postępowania ze zwierzętami, natomiast w 2008 r. rekomendacje w tym zakresie wydała Światowa Organizacja Zdrowia Zwierząt (WOAH – *The World Organisation for Animal Health*, wcześniej OIE – *the Office International des Epizooties*). Istotne narzędzie pozwalające na określenie poziomu dobrostanu, głównie w aspekcie komfortu behawioralnego zwierząt stanowią wskaźniki etologiczne [36, 52].

W UE przyjęto jedno z najwyższych na świecie standardów regulacyjnych w zakresie dobrostanu zwierząt, pierwsze akty prawne ustanowiono niemal 50 lat temu, a następnie systematycznie je nowelizowano [48, 50, 51]. Sukcesywnie zmierzają one ku poprawie jakości życia zwierząt, jednocześnie wychodząc naprzeciw oczekiwaniom konsumentów i zaspokajając popyt rynkowy dzięki ustanowieniu norm minimalnych.

Zasadę ochrony dobrostanu zwierząt określa art. 13 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), który uznaje zwierzęta za istoty zdolne do odczuwania (*Dz. U. 2004, Nr 90, poz. 864/2 ze zm.*). Prawodawca europejski nadał jej znaczną rangę, umieszczając wśród zasad ogólnych formułujących podstawowe wartości oraz wyznaczających kierunki działań Wspólnoty. Zasada nie ma charakteru bezwzględnej. Jej realizacja nie może być sprzeczna z prawem i zwyczajami państw członkowskich, które wynikają z obyczajów religijnych, tradycji kulturowych oraz dziedzictwa kulturalnego. Prawo pochodne zasadzie stanowią przede wszystkim dyrektywy określające m.in. minimalne standardy ochrony poszczególnych gatunków zwierząt (*Dyrektywa Rady 2008/119/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt; Dyrektywa Rady 2008/120/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń; Dyrektywa Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek*) [17, 19, 20] zasady ochrony zwierząt gospodarskich (*Dyrektywa Rady 98/58/WE z 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich*) [21], ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (*Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania*) [46], ochrony zwierząt podczas ich transportu i związanych z tym działań (*Rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 z 22 grudnia 2004 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97*) [45]. Regulacje zawierają głównie normy o charakterze technicznym i dotyczą warunków chowu i hodowli zwierząt gospodarskich na terenie UE

(np. kompetencji personelu pracującego przy produkcji zwierzęcej; wymogów technicznych budynków i pomieszczeń, w których przebywają zwierzęta; dozwolonych metod chowu i hodowli; swobody przejawiania zachowania naturalnego dla danego gatunku; procedur dotyczących zwierząt chorych). Państwa członkowskie UE są stronami Europejskich konwencji o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich oraz o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju (*Europejska Konwencja sporządzona w Strasburgu 10 marca 1976 r. o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich*) [24]. Organy Unii Europejskiej przykładają ogromną wagę do wdrażania idei dobrostanu zwierząt i możliwości jego oceny.

Charakter ochrony zwierząt jest zróżnicowany z uwagi na rolę, jakie odgrywają w środowisku i na sposób ich wykorzystania przez człowieka. *Dyrektywa Rady 95/58/WE z dnia 20 czerwca 1998 r. o ochronie zwierząt gospodarskich* [22] definiuje zwierzę gospodarskie jako każde zwierzę hodowane lub chowane w celu produkcji żywności, wełny, skóry, futra lub dla innych celów rolniczych. Art. 12 ust. 1. ustawy o ochronie zwierząt po raz pierwszy w polskim ustawodawstwie nakłada na właściciela, posiadacza czy użytkownika zwierzęcia gospodarskiego obowiązek poszanowania praw zwierzęcia w czasie rozrodu, chowu i zabijania. Granice wykorzystywania zwierząt gospodarskich zostały określone, a ich przekroczenie rodzi odpowiedzialność karną [25].

Są jednak pewne rodzaje zaburzeń dobrostanu zwierząt, rozpatrywane jako elementy praktyki hodowlanej. Wynika to z faktu, że w systemach prawnych państw UE, w tym Polski, dobrostan zwierząt nie jest dobrem absolutnym, może więc podlegać ograniczeniu w przypadku kolizji z innymi dobrami prawnie chronionymi: zdrowiem publicznym (np. w przypadku bioasekuracji), bezpieczeństwem ludzi (np. w przypadku zwierząt wykazujących zachowania agresywne), interesem ekonomicznym (chów przemysłowy, produkcja żywności), kulturą i dziedzictwem tradycji (np. kapłonizacja, strzyżenie owiec), koniecznością leczenia lub kontroli populacji (kastracja, eutanazja). Ustanawianie wyjątków dotyczących utrzymywania dobrostanu zwierząt znajduje różnorakie uzasadnienie: zootechniczne lub weterynaryjne (np. przycinanie dziobów u niosek w systemach przemysłowych), genetyczne i selekcyjne (np. kastracja) lub powołanie na ochronę dziedzictwa kulturowego i wytwarzanie produktów tradycyjnych (np. *foie gras*, kapłony) [44].

Celem opracowania było przybliżenie, na przykładzie drobiu, tych elementów praktyki hodowlanej, których realizacja jest dozwolona w wybranych krajach Unii Europejskiej, podczas gdy w innych może wzbudzać kontrowersje i prowadzić do zaostrzenia przepisów w zakresie ochrony zwierząt gospodarskich.

### **Chów drobiu wodnego na stłuszczone wątroby (*Foie gras*)**

*Foie gras* to określenie wątroby gęsi (*Anser anser*) lub kaczek piżmowych (*Cairina moschata*) lub kaczek mu-

lardów (*Cairina moschata* × *Anas platyrhynchos*), które są przekarmiane w celu wywołania akumulacji tłuszczu w hepatocytach [4]. Stłuszczone wątroby (*foie gras*, pasztet strasburski) są jednym z flagowych produktów gastronomii we Francji, gdzie są chronione jako dziedzictwo kulturowe i kulinarne. Jednak tucz gęsi i kaczek na stłuszczone wątroby jest znany od starożytności, wykorzystuje naturalną tendencję ptaków wodnych do kompulsywnego jedzenia i skłonność do silnego odkładania tłuszczu [31]. W praktyce tucz taki polega na przymusowym włączaniu ptakom do przełyku ogromnych ilości wysokoenergetycznego pokarmu, na ogół gotowanej kukurydzy (niezawierającej hepatoprotekcyjnej choliny) przy pomocy sondy [29]. Na skutek akumulacji tłuszczu wątroba ptaka powiększa się kilkanaście razy, przy czym intensywność degradacji/stłuszczenia tego narządu zależy od gatunku, a nawet rasy czy odmiany ptaków [14]. Obecnie produkcja *foie gras* jest powszechnie oceniana jako co najmniej niehumanitarna między innymi z uwagi na uboczne efekty degeneracji wątroby, takie jak zaburzenia postawy i chodu, zmiany na skrzydłach, powszechnie występuje zaawansowane kontaktowe zapalenie skóry, a także stany zapalne i urazy mechaniczne przełyku [42].

W Polsce chów drobiu na stłuszczone wątroby jest zakazany przez art. 12 ust. 4 ustawy o ochronie zwierząt, a takie zachowanie stanowi nie tylko wykroczenie, ale także przestępstwo [41], wynika to wprost z art. 6 ust. 2 pkt 12 ww. ustawy w powiązaniu z definicją z art. 4 pkt 7, który za znęcanie się uznaje stosowanie okrutnych metod w chowie i hodowli, w tym m.in. karmienie zwierząt przemocą. Tucz przymusowy został zakazany w 22 państwach członkowskich Unii Europejskiej i dwóch z trzech regionów Belgii. Sankcje w tych krajach w przypadku stwierdzenia przymusowego karmienia zwierząt do produkcji *foie gras* mogą sięgać grzywnien w wysokości do 800 000 euro i pozbawienia wolności do 6 lat. W latach 80. XX w. zakaz produkcji wydał w USA stan Kalifornia, obowiązuje on również w niektórych kantonach szwajcarskich i Izraelu.

Produkcja wątrób pozostaje legalna we Francji, Bułgarii, Hiszpanii, na Węgrzech i w Walonii. Francuski Kodeks Rolny stanowi, że *foie gras* jest częścią dziedzictwa kulturalnego i podlega we Francji ochronie [33]. Jednak odnotować należy, że mimo tradycji pielęgnowanej przede wszystkim we Francji, to coraz więcej francuskich miast wycofuje się z promocji tego rodzaju produktów.

### **Kapłonizacja**

Kastrowanie kogutów (kapłonizacja, fr. *chaponner un coq*, z łac. *capo*) to praktyka o wielowiekowej tradycji, szczególnie rozpowszechniona we Francji, gdzie wykastrowane koguty, zwane *chapons*, są cenione jako produkt luksusowy i stanowią element kulinarnego dziedzictwa tego kraju. Procedura polega na chirurgicznym usunięciu jąder u młodych kogutów, zwykle przed osią-

gnięciem dojrzałości płciowej w celu poprawy cech rzeźnych (masa tuszki), ilości tłuszczu śródmięśniowego i jakości mięsa (tj. soczystości, kruchości). Mięsu kapłonów przypisuje się ponadprzeciętne właściwości sensoryczne. Przyczyną zmian w jakości mięsa jest zaburzenie poziomu androgenów po usunięciu gonad, ponieważ odgrywają one ważną rolę w metabolizmie lipidów u ptaków [34]. Dodatkowe aspekty kapłonizacji to spadek poziomu agresji kogutów [11], zagospodarowanie nadmiarowych kogutków kur nieśnych oraz tradycyjnego wykorzystania ras lokalnych [10, 35].

Praktyka kastrowania kogutów nie jest nowa, sięga czasów starożytnych, ma zarówno aspekt hodowlany, jak i kulturowo-kulinarny. Znana i kulturowana była w krajach obecnej Unii Europejskiej, w tym także w Polsce [1, 9, 13]. Jednak w wielu krajach procedura kapłonizacji jest wykonywana bez znieczulenia, a podczas zabiegu ptak jest trzymany lub przywiązany do stołu [49]. Przedmiotowa procedura ponad wszelką wątpliwość narusza dobrostan fizyczny, rodzi ból, ryzyko infekcji i dyskomfort. Dlatego też kapłonowanie coraz częściej podlega krytyce tak społecznej, jak i w środowisku naukowym, jako niezgodne ze współczesnym pojmowaniem dobrostanu. Państwa członkowskie UE przyjmują w tej kwestii dwa odmienne stanowiska: całkowity zakaz kapłonizacji (np. Austria, Holandia) lub wariant mniej restrykcyjny i dopuszczenie pod pewnymi warunkami (np. Francja, Włochy, Polska). Zgodnie z prawem unijnym, (m.in. przepisami *Dyrektywy Rady 2007/43/WE z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ustanowienia minimalnych zasad dotyczących ochrony kurcząt utrzymywanych z przeznaczeniem na produkcję mięsa*) [18] zabiegi muszą być wykonywane z poszanowaniem dobrostanu zwierząt, co ogranicza stosowanie tej praktyki na skalę przemysłową.

Zgodnie z § 5 austriackiej ustawy o ochronie zwierząt z 2004 roku (*Tierschutzgesetz (TSchG) – Bundesgesetz über den Schutz der Tiere*) zabiegi chirurgiczne na zwierzętach są zabronione, chyba że istnieją uzasadnione wskazania medyczne lub są one niezbędne dla określonych celów hodowlanych, przy czym muszą być przeprowadzane w sposób minimalizujący ból i cierpienie. Kapłonizacja jako zabieg chirurgiczny bez bezpośrednich wskazań medycznych została zakazana. Tożsame rozwiązanie przyjęto w Holandii, ustawa o dobrostanie zwierząt (*Wet dieren*) zakazuje zadawania zwierzętom bólu lub cierpienia bez uzasadnionej przyczyny, a kapłonizacja jest zabroniona. Włoski Kodeks Karny (*Codice Penale*) przewiduje kary za zabijanie i znęcanie się nad zwierzętami, a kapłonizacja musi być przeprowadzana w sposób minimalizujący ból i cierpienie zwierząt. W Polsce kapłonizacja jest dopuszczalna, ale na gruncie art. 6 ust. 2 punkt 8 ustawy o ochronie zwierząt powinna być wykonywana przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje, przy dołożeniu starań w celu zminimalizowania bólu i stresu u zwierząt.

We Francji kastracja kogutów przetrwała jako element tradycyjnego chowu drobiu, szczególnie w regionach takich jak Bresse, Gers, czy Vendée, znanych z produkcji drobiu najwyższej jakości np. *chapon de Bresse* posiadający *Appellation d'Origine Contrôlée* („kontrolowane oznaczenie pochodzenia” – francuski system certyfikacji ściśle określonych, oznaczonych wyrobów spożywczych, takich jak wina sery itp., pochodzących z regionów geograficznych specjalizujących się w ich produkcji). Jednak zabieg ten może być przeprowadzany przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje lub przeszkolenie.

### Kształtowanie dziobów

Procedura polega na skróceniu górnej części dzioba ptaka o jedną trzecią, co ma na celu ograniczenie dziobania ukierunkowanego na pióra (pterofagii), które często prowadzi do wystąpienia kanibalizmu w stadzie [2]. Praktyka ta, stosowana rutynowo w chowie intensywnym zwłaszcza kur nieśnych i stad rodzicielskich, może skutecznie redukować lub nawet całkowicie powstrzymać ptaki od przejawiania zainteresowania wydziobywaniem piór [38]. Stosowana jest również w chowie indyków rzeźnych w aspekcie ograniczenia agresji ptaków [8]. Pomimo różnicowania i postępu w budowie urządzeń do przycinania dziobów z tzw. gorącym ostrzem (oryg. *hot blade*), proces ten pozostał w dużej mierze niezmieniony. Rozgrzane do czerwoności ostrze tnije i kauteryzuje dziób. Zmienne w tym zabiegu to temperatura ostrza, czas kauteryzacji, umiejętności operatora, intensywność przycinania, wiek, typ ptaków (gatunek, ród itp.) i długość dziobu. Ta metoda jest nadal preferowana w intensywnym chowie drobiu i wydaje się, że nie ma innych alternatywnych procedur, które byłyby bardziej skuteczne. Zarówno u niosek, jak i indyków, do przycinania górnej części dzioba używano także ostrych nożyc (szczypiec). Krwawienie z górnej części dzioba ustaje wkrótce po zabiegu i pomimo odrastania dziobu odnotowuje się zmniejszenie natężenia kanibalizmu [27]. Poszukując innych metod kształtowania dziobów, rozpatruje się m.in. wykorzystanie lasera podczerwonego. Ptaki po taki zabiegu w późniejszym chowie charakteryzują się większą masą ciała, lepszym wykorzystaniem paszy, dłuższymi, bardziej symetrycznymi dziobami [15].

Z jednej strony zmiana kształtu dziobów przynosi korzyści poprzez ograniczenie agresji, wrywania piór i kanibalizmu, co może rzeczywiście sprzyjać poprawie dobrostanu ptaków, z drugiej jednak zabieg ten ma konsekwencje morfologiczne, neurofizjologiczne i behawioralne, powodując ostre i przewlekłe doznania bólowe z powodu przecięcia nerwów oraz utratę możliwości odczuwania bodźców sensorycznych spowodowaną usunięciem receptorów z dziobu [16, 28], co zdecydowanie godzi w dobrostan zwierząt.



Mimo swojej powszechności zabieg ten jest jednak szeroko krytykowany i budzi kontrowersje. Normy prawa Unii Europejskiej nie wprowadzają bezwzględnego zakazu kształtowania dziobów, a poddają tę procedurę ogólnym zasadom ochrony zwierząt. Zgodnie z pkt 8 załącznika do *Dyrektywy Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiającej minimalne normy ochrony kur niosek* [17], państwa członkowskie mogą zezwolić na przycinanie dziobów pod warunkiem, że jest to konieczne ze względów weterynaryjnych lub behawioralnych, procedura jest przeprowadzana przez wykwalifikowany personel na ptakach, które nie są starsze niż 10 dni i które są przeznaczone na nioski. Dodatkowo, w *Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/848 z dnia 30 maja 2018 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych* określono, że „trzymanie (zwierząt) na uwięzi lub okaleczanie, jak na przykład [...] obcinanie dziobów w pierwszych trzech dniach życia [...] powinny być możliwe wyłącznie, jeżeli jest to dozwolone przez właściwe organy i jedynie pod pewnymi warunkami” [47].

W Polsce kształtowanie dziobów kur niosek jest dozwolone, lecz przez prawodawcę ograniczone czasowo, technicznie i celowościowo. Aktem wykonawczym w stosunku do ustawy o Ochronie Zwierząt jest *Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 15 lutego 2010 r. w sprawie wymagań i sposobu postępowania przy utrzymywaniu gatunków zwierząt gospodarskich, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach UE*. W innych krajach Unii Europejskiej regulacje w tym zakresie są zróżnicowane i coraz częściej ulegają zaostrzeniu lub ograniczeniu, co stanowi wyraz rosnącej troski o dobrostan zwierząt [43].

Rutynowego skracania dziobów ptakom od 1 stycznia 2017 r. zakazano w Niemczech. Zakaz ten obowiązuje zarówno w chowie klatkowym, jak i alternatywnym [7]. Decyzję umotywowano istnieniem alternatyw hodowlanych (np. linie genetyczne o niższej agresji) oraz metod zarządzania stadem, które pozwalają zapobiegać zachowaniom agresywnym. Całkowity zakaz przycinania dziobów niezależnie od wieku i systemu chowu obowiązuje od 2005 roku także w Austrii [6], a od 2018 roku w Holandii [40]. Francja planuje stopniowe wycofywanie się z tej praktyki. Od 2022 roku obowiązuje zakaz przycinania dziobów w nowo założonych hodowlach zgodnych z systemami certyfikacji wyższego dobrostanu (np. *Label Rouge*), natomiast w pozostałych systemach obowiązują ograniczenia i wymogi dotyczące przeszkolenia personelu [39]. Jedno z najbardziej restrykcyjnych praw w Europie obowiązuje w tym zakresie w Szwecji. Zakaz został ustanowiony w ustawie o ochronie zwierząt (*Djurskyddslag*) i obowiązuje od lat 90. XX wieku [3].

## Podsumowanie

Dobrostan jest zaburzany, gdy zwierzę doświadcza cierpienia, stresu, bólu, głodu, pragnienia, ograniczenia swobody ruchu lub możliwości realizacji zachowań gatunkowo specyficznych. Zaburzenie można uznać za celowe wówczas, gdy sprawca świadomie podejmuje działania (lub zaniecha działań), które są sprzeczne z założeniami ustawy o ochronie zwierząt i prowadzą do ich cierpienia. Celowe wywoływanie zaburzeń dobrostanu zwierząt jest dozwolone w Polsce i w Unii Europejskiej wyłącznie w ściśle określonych przez ustawodawcę okolicznościach, wynikających z potrzeby godzenia ochrony dobrostanu zwierząt z innymi uzasadnionymi interesami społecznymi, ekonomicznymi lub zootechnicznymi. Dodatkowo sposób normatywnej regulacji dobrostanu zwierząt powinien być dostosowany do zwierząt i środowiska, a jego poziom mierzalny z zastosowaniem obiektywnych, interdyscyplinarnych kryteriów oceny.

**Literatura:** 1. Benk Á., Pinney S., Jónás E.M., Jakab P., Balogh C., 2017 – Caponizing as an old-new possibility in indigenous chicken products. *Scientific Papers Animal Science and Biotechnologies* 50(1): 225-225. 2. Blokhuis H.J., Wiepkema P.R., 1998 – Studies of feather pecking in poultry. *Veterinary Quarterly* 20(1): 6-9. 3. Board of Agriculture (Jordbruksverket), „Swedish Animal Welfare Act”, SFS 2018:1192, Sverige. 4. Bonnefont C.M.D., Molette C., Lavigne F., Manse H., Bravo C., Lo B., Rémignon H., Arroyo J., Bouillier-Oudot M., 2019 – Evolution of liver fattening and foie gras technological yield during the overfeeding period in mule duck. *Poultry Science* 98(11): 5724-5733. 5. Brambell F.W.R., 1965 – Report of the technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems. London: H.M.S.O. Internet Archive. 6. Bundesgesetz über den Schutz der Tiere (Tierschutzgesetz – TSchG), BGBl. I Nr. 118/2004. 7. Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft „Verzicht auf das Schnabelkürzen bei Legehennen – Ergebnis der Bund-Länder-Vereinbarung”, Deutschland, 2017. 8. Busatta J.G., Foppa L., Sperandio J., Martins D.S., Titto C.G., 2024 – Effects of environmental enrichment and lack of beak trimming on aspects of health, behaviour and production of commercial turkeys. *Spanish Journal of Agricultural Research* 22(4): Article 4. 9. Calik J., 2014 – Capon production-breeding stock, rooster castration and rearing methods, and meat quality-A review. *Annals of Animal Science* 14(4): 769. 10. Calik J., Obrzut J., 2023 – Physicochemical characteristics of meat from capons derived from the crossing of conserved breed hens and meat roosters. *Poultry Science* 102(4): 102500. 11. Chen K.-L., Hsieh T.-Y., Chiou P.W.-S., 2006 – Caponization effects on growth performance and lipid metabolism in Taiwan Country chicken cockerels. *Asian-Australasian Journal of Animal Sciences* 19(3): 438-443. 12. Colditz I.G., 2023 – A biological integrity framework for describing animal welfare and wellbeing. *Animal Production Science* 63(5): 423-440. 13. Cvjetkovic V., Forstenpointner G., Weissengruber G.E., 2017 – Capons: A history of “horned” egg incubators and chick carers. *Wiener Tierärztliche Monatsschrift* 104(11/12): 363-375. 14. Davail S., Guy G., André J.-M., Hermier D., Hoo-Paris R., 2000 – Metabolism in two breeds of geese with

moderate or large overfeeding induced liver-steatosis. Comparative Biochemistry and Physiology Part A: Molecular & Integrative Physiology 126(1): 91-99. **15. Dennis R.L., Cheng H.W.**, 2010 – A comparison of infrared and hot blade beak trimming in laying hens. International Journal of Poultry Science 9(8): 716-719. **16. Dennis R.L., Fahey A.G., Cheng H.W.**, 2009 – Infrared beak treatment method compared with conventional hot-blade trimming in laying hens. Poultry Science 88(1): 38-43. **17. Dyrektywa Rady 1999/74/WE** z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek. (1999). Dziennik Ustaw UE L 203 z 3.8.1999, str. 53. **18. Dyrektywa Rady 2007/43/WE** z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ustanowienia minimalnych zasad dotyczących ochrony kurcząt utrzymywanych z przeznaczeniem na produkcję mięsa. Dziennik Ustaw UE, L 182 z 12.7.2007, 19-28. **19. Dyrektywa Rady 2008/119/WE** z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt. (2009). Dziennik Ustaw UE, L 10, 7-13. **20. Dyrektywa Rady 2008/120/WE** z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń. (2009). Dziennik Ustaw UE, L 47, 5-13. **21. Dyrektywa Rady 95/58/WE** z dnia 20 czerwca 1998 r. o ochronie zwierząt hodowlanych dla celów rolniczych. (1998). Dziennik Ustaw UE L 203 z 3.8.1999, str. 53. **22. Dyrektywa Rady 98/58/WE** z 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich. (1998). Dziennik Ustaw UE, 23(L 221). **23. Elżanowski A.**, 2018 – Czym jest i czym nie jest dobrostan. W Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy (s. 52-66). Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk. **24. Europejska Konwencja** sporządzona w Strasburgu 10 marca 1976 r. o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich. (2008). Dziennik Ustaw UE, 665(104). **25. Fijałkowska A.**, 2023 – Przestępstwa przeciwko zwierzętom na gruncie ustawy o ochronie zwierząt. Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies 1(11): 1-17. **26. Fraser D., Weary D.M., Pajor E.A., Milligan B.N.**, 1997 – A scientific conception of animal welfare that reflects ethical concerns. Animal Welfare 6(3): 187-205. **27. Glatz P.C.**, 2000 – Beak trimming methods—review. Asian-Australasian Journal of Animal Sciences 13(11): 1619-1637. **28. Glatz P.C., Underwood G.**, 2020 – Current methods and techniques of beak trimming laying hens, welfare issues and alternative approaches. Animal Production Science 61(10): 968-989. **29. Guémené D., Guy G.**, 2004 – The past, present and future of force-feeding and “foie gras” production. World’s Poultry Science Journal 60(2): 210-222. **30. Haynes R.P.**, 2008 – Animal welfare: Competing conceptions and their ethical implications. Springer, New York. **31. Huo W., Weng K., Gu T., Zhang Y., Zhang Y., Chen G., Xu Q.**, 2021 – Difference in developmental dynamics between subcutaneous and abdominal adipose tissues in goose (*Anser Cygnoides*). Poultry Science 100(8): 101185. **32. Jezierski T., Kopowski J.**, 1997 – W poszukiwaniu obiektywnych kryteriów dobrostanu [welfare] u zwierząt gospodarskich. Przegląd Hodowlany 65(08): 49-53. **33. Kalinowski P.**, 2019 – Przegląd wybranych europejskich modeli kodeksu rolnego w kontekście ich potencjalnego zastosowania dla kodyfikacji polskiego prawa rolnego. Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego 3, 106-112. **34. Kasperek K., Drabik K., Miachalak K., Pietras-Ożga D., Winiarczyk S., Zięba G., Batkowska J.**, 2021 – The influence of sex on the slaughter parameters and selected blood indices of Greenleg Partridge, Polish native breed of hens. Animals 11(2): 517. **35. Kasperek K., Drabik K., Sofińska-Chmiel W., Karwowska M., Zięba G., Batkowska J.**, 2023 – The sex impact on the technological and chemical characteristics of meat derived from the Polish native chicken breed. Scientific Reports 13(1): 6525. **36. Kokocińska A., Kaleta T.**, 2016 – The role of ethology in animal welfare. Roczniki Naukowe Polskiego Towarzystwa Zootechnicznego 12(1): 49-62. **37. Kruk E., Kulik M., Lubeńczuk G., Rudy M., Spasowska H.**, 2024 – Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz (1. wyd., Vol. 1-1). Wolters Kluwer Polska. **38. Kuo F.-L., Craig J.V., Muir W.M.**, 1991 – Selection and beak-trimming effects on behavior, cannibalism, and short-term production traits in White Leghorn pullets. Poultry Science 70(5): 1057-1068. **39. Ministère de l’Agriculture et de la Souveraineté Alimentaire**, „Stratégie nationale pour le bien-être animal”, La France, 2020. **40. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit**, „Plan van aanpak tegen het kortwieken van snavels bij leghennen”, Nederland, 2013. **41. Radecki W.**, 1998 – Ustawa o ochronie zwierząt z komentarzem. Towarzystwo Naukowe Prawa Ochrony Środowiska. Seria: Komentarze 28. **42. Rochlitz I., Broom D.M.**, 2017 – The welfare of ducks during foie gras production. Animal Welfare 26(2): 135-149. **43. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi** z dnia 15 lutego 2010 r. w sprawie wymagań i sposobu postępowania przy utrzymywaniu gatunków zwierząt gospodarskich, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej. (2010). Dziennik Ustaw 2010 nr 56 poz. 344. **44. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE)** nr 1151/2012 z dnia 21 listopada 2012 r. W sprawie systemów jakości produktów rolnych i środków spożywczych. (2012). Dziennik Ustaw UE, 343, 1-29. **45. Rozporządzenie Rady (WE)** nr 1/2005 z 22 grudnia 2004 r. W sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97. (2005). Dziennik Ustaw UE, 1(3), 1-33. **46. Rozporządzenie Rady (WE)** nr 1099/2009 z 24 września 2009 r. W sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania. (2009). Dziennik Ustaw UE, L 303(21), 1-30. **47. Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE)** 2018/848 z dnia 30 maja 2018 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007. Dziennik Ustaw UE, L 150, 1-92. **48. Schmid O., Kilchsperger R.**, 2010 – Overview of animal welfare standards and initiatives in selected EU and third countries [Report]. Research Institute of Organic Agriculture FiBL, CH-Frick. <https://orgprints.org/id/eprint/39594/> (data dostępu: 27.05.2025). **49. Speer B.**, 2015 – Current Therapy in Avian Medicine and Surgery—E-Book. Elsevier Health Sciences. ISBN 978-1-4557-4671-2. **50. Stevenson P., Battaglia D., Bullon C., Carita A.**, 2014 – Review of animal welfare legislation in the beef, pork, and poultry industries. FAO Investment Centre. Directions in Investment (FAO) Eng No. 10. <https://agris.fao.org/search/en/providers/122621/records/6473966768b4c299a3fb4b98> (dostęp: 27.05.2025). **51. Wagenberg C.P.A., van Brouwer F.M., Hoste R., Rau, M.L.**, 2012 – Comparative analysis of EU standards in food safety, environment, animal welfare and other non-trade concerns with some selected countries. <https://research.wur.nl/en/publications/comparative-analysis-of-eu-standards-in-food-safety-environment-a> (dostęp: 27.05.2025). **52. Wemelsfelder F., Mullan S.**, 2014 – Applying ethological and health indicators to practical animal welfare assessment. OIE Scientific and Technical Review 33(1): 111-120.